

DE 'TRIVIALE' HERKOMST VAN HET REDEKUNDIG ONTLEDEN

Uit de geschiedenis van de schoolgrammatica in Nederland

HANS HULSHOF

Waar komt het verschil tussen taalkundige en redekundige ontleding vandaan? Gaat dat terug tot de oudheid? Wat betekent 'redkundig' ontleden eigenlijk? Wanneer is dit geïntroduceerd in Nederland en wat was de bedoeling ervan? Precies tweehonderd jaar geleden ontstond in Nederland een andere kijk op de schoolgrammatica, waarbij de triviumvakken dialectica en retorica een cruciale rol speelden. Het prille begin van de redekundige ontleding, op initiatief van een bevlogen Haarlemse schoolmeester.

Grammatica zit als oudere lerares te midden van haar leerlingen, uit de serie De zeven vrije kunsten, 1565, Cornelis Cort. Collectie Rijksmuseum Amsterdam

In het begin van de negentiende eeuw, nog in de Franse tijd (tot 1813), ergerde een jonge Haarlemse hoofdonderwijzer zich mateloos aan het niveau van het moedertaalonderwijs op de lagere school. Het kwam niet veel verder dan het alfabet leren, lezen en schrijven. Als er al iets aan grammatica werd gedaan, was dat het memoriseren en opzeggen van taalregeltjes, waarbij het altijd over losse woorden ging. Alsof het Latijn was. Hoe kon het moedertaalonderwijs ook tot een denkvak gemaakt worden als de leerlingen eenmaal konden lezen en schrijven?

Er mocht sinds de schoolwet van 1806 aandacht besteed worden aan de Nederlandse taal op zichzelf. Daartoe zouden behalve grammatica de aloude triviumvakken dialectica en retorica benut kunnen worden. Dat werd het begin van de redkundige ontleding en het stijlonderwijs, de basis van het toen nog niet bestaande schoolvak Nederlands. Het triviumvak grammatica (woordleer naar Latijns model) zou nog als ‘eigenlijke’ spraakkunst blijven bestaan, zeg maar als taalkundige ontleding. Maar de redkundige ontleding, de zinsdelengrammatica, zou er als noviteit aan vooraf moeten gaan. Hoezo noviteit?

Woordsoorten en zinsdelen hebben een verschillende voorgeschiedenis. De woordsoorten waren al zo’n tweeduizend jaar bekend, voordat er zinsdelen werden onderscheiden. Zinsdelen behoorden niet tot de grammatica en aandacht ervoor was dan ook volstrekt nieuw in het moedertaalonderwijs in Nederland rond 1810. Daar hadden vooral het trivium, het middeleeuwse basisleerplan voor de taalvakken, en het verschil tussen talen als Latijn en Nederlands mee te maken.

Aan het begin van deze ontwikkeling stond een Haarlemse schoolmeester (zie pagina 24), die in het eerste decennium van de negentiende eeuw een Duitse stelvaardigheidsmethode vertaalde. Vooral het omvangrijke hoofdstuk ‘Denklehre’ daarin sprak hem erg aan. Hij vertaalde dat woord met ‘Redekunde’ en zag er wel wat in om ook de Nederlandse leerlingen logisch te leren denken in plaats van alleen maar regeltjes te leren opzeggen. In 1814 presenteerde hij in een schoolboek het onderdeel redkundig ontleden als inleiding op de gewone woordsoortengrammatica. Een nieuw soort spraakkunst was daarmee geboren, met grote gevolgen voor het hele talenonderwijs: precies tweehonderd jaar geleden verscheen de *Nederduitse spraakkunst voor eerstbeginnenden* van Nicolaas Anslin. ‘Eerstbeginnenden’ moest hier wel heel letterlijk worden opgevat. Vanaf dat moment konden de eerstbeginnenden (onderwijzers én leerlingen) op school met de behandeling van de zin en de zinsdelen beginnen.

Het trivium

Sinds de schoolwetten van 1803 en 1806 waren de vakken op de lagere school: lezen, schrijven, rekenen, én de beginselen van de Nederduitse taal. Tot zeker 1815 noemde men onze taal ‘Nederduitse’. Aangezien er al eeuwen een soort communicatietheorie bestond, gericht op algemene vorming (het trivium), kon ook voor de invulling van de beginselen van de Nederduitse taal daaruit geput worden. Alle aspecten van taal zaten erin: de bouwstenen, de structuren en de toepassing. Ze vormden een cumulatieve volgorde van taalvaardigheden, geordend van woord naar tekst:

- Grammatica: taalregels memoriseren; woordsoortengrammatica; taalkundig ontleden/benoemen.
- Dialectica: logische verbanden analyseren, redeneren; zinsdelengrammatica; redkundig ontleden.
- Retorica: het geleerde creatief toepassen in totaalvaardigheden; welsprekendheid; teksten; stijlleer.

Als er begin negentiende eeuw over grammatica of spraakkunst werd gesproken, ging het over woordsoorten ofwel ‘rededelen’ (‘rede’ betekent hier ‘tekst’) en alle vormverschijnselen die daarmee samenhangen. Dat paste bij het Latijn als synthetische of flecterende taal. In het trivium was dat de basis en zo werd ook de curriculumopbouw gerechtvaardigd. De grotere gehelen, zoals zinnen en teksten, behoorden niet tot de grammatica, maar tot de dialectica en de retorica. Het paste wel bij het Nederlands als analytische taal, met weinig verbuiging en vervoeging en een veel vastere zinsbouw. Door een stukje dialectica ofwel logica in het curriculum naar voren te halen en zo de triviale volgorde te doorkruisen, kon met de zin begonnen worden en bleven de woordsoorten niet in een onverklaard vacuüm hangen. Ter bevordering van de denkscholing moest de logische analyse aan de taalkundige analyse voorafgaan om zo ‘dor geheugenwerk’ te voorkomen: de analytische leergang (eerst de zin, dan de woorden) werd ingezet als tegenhanger van de traditionele synthetische leergang volgens Latijns model. Deze triviale aanpassing voor het moedertaalonderwijs van Nicolaas Anslin had de zinsdelengrammatica tot gevolg. Voor het ontstaan van de redkundige ontleding is door verschillende taalkundigen verwezen naar het trivium, in het bijzonder naar de dialectica (Caron, 1967; Ruysendaal, 1991).

‘Eene oefening des verstands’: denkleer als uitgangspunt

In feite is de redkundige ontleding in Nederland voortgekomen uit een Duitse handleiding voor docenten, waarin het verband tussen denken en schrijven in een

pedagogisch kader werd geplaatst. Anslin had in de jaren 1808–1809 een leidraad voor het onderwijs in het stellen (het vergroten van schrijfvaardigheid) van de Duitse pedagoog J.C. Dolz bewerkt. Daarin werd ook ruime aandacht besteed aan ‘Denklehre’, een ‘bevatelijk onderrigt in de regelen om te leeren denken’. Anslin maakte van dit hulpmiddel om opstellen te schrijven een aparte inleiding op de spraakkunst. ‘Denklehre’ is logica (dialectica), waarover in deze tijd veel werd nagedacht, vooral door Duitse filosofen als Kant en Krug. Het denkproces werd gezien als begripsvorming (verstand), oordeelsvorming (oordeel), redenering en ordening (vernuft). De mens vormt denkbeelden, oordeelt of besluit. *Honden* is een begrip, *alle honden zijn viervoetig* is een oordeel (twee begrippen met een koppelwoord), en uit *alle honden zijn viervoetig* en *Phylax is een hond* kan dan het besluit *Phylax is viervoetig* worden afgeleid (Anslin, 1808, p. 43–44).

De verbinding tussen denken en stellen werd tot uitgangspunt genomen. De eerste twee zinnen van het hoofdstuk ‘Redekunde’ waren wat dat betreft heel typerend:

Alles, wat men neder schrijft, moet vooraf gedacht zijn. Maar, zoo als alles in de bezielde en onbezielde natuur volgens regelen geschiedt, zoo liggen ook zekere regelen ten grond van ons denken. (Anslin, 1808, p. 39)

Anslin zag als jong onderwijzer wel wat in die benadering. Hij bedacht een handige didactisering van de ‘Denklehre’ om het moedertaalonderwijs op de lagere school te verheffen en zo hogere-orde-denkvaardigheden mogelijk te maken: hij noemde het ‘redkundige ontleding’, ofwel ‘logische analyse’. Dat was logica toegepast op taal. Daartoe moest hij de filosofische achtergronden beperken en de praktische waarde van het instrument uitbreiden met termen als ‘voorwerp’ en ‘bepalingen’. Het analytisch denkinstrument had een algemeen-taalkundig karakter en zou dan ook als basiskennis aan de behandeling van de woordsoorten vooraf moeten gaan. Dat was het idee. Het werk van Dolz was een katalysator voor hem geweest, maar figureerde in 1814 nog wat bescheiden als inleiding in zijn *Nederduitse spraakkunst voor eerstbeginnenden*. De gewone, eigenlijke spraakkunst, de woordsoortengrammatica, vormde vervolgens de hoofdmoot. Die ontleende hij aan de in regeringsopdracht (Bataafse Republiek) geschreven, gezaghebbende *Nederduitse spraakkunst* (1805) van de theoloog P. Weiland. De zinsleer was kennelijk een zaak voor school-

De zinsleer was een zaak voor schoolmeesters die het taalonderwijs wilden verheffen en dat bleef ook zo in de hele negentiende eeuw

meesters die het taalonderwijs wilden verheffen en dat bleef ook zo in de hele negentiende eeuw.

Gebiedsuitbreiding

Een belangrijke stap die Anslin zette, was dat hij het aan Dolz’ logica ontleende logische oordelen als *de aarde is rond*, met onderwerp, koppelwoord en gezegde, een uitbreiding gaf door aan de kernzin voorwerp en bepaling toe te voegen. Basis voor de bepaling vormden de aan de retorica ontleende topische vragen *waar, hoe, wanneer* enzovoort. Nu konden veel meer zinnen ontleed worden. Anslin kon voor deze eerste gebiedsuitbreiding van het zinsdeelapparaat (Elffers, 2013) terecht bij de Franse grammatica van de achttiende eeuw en knoopte daarmee direct aan bij de traditie van de Franse algemene grammatica. Invloed van de logica had hier al eerder geleid tot belangstelling voor de universele grammatica, waarbij de taal werd beschouwd als de buitenkant van het denken. De bepalingenleer van Beauzée en het onderscheid tussen de ‘analyse grammaticale’ en de ‘analyse logique’ van Girard en Sicard verschaften Anslin als referentiepunt voldoende mogelijkheden (Noordegraaf, 1985). Anslin onderscheidde vijf zinsdelen, in de tachtig jaar daarna zouden er nog zo’n zeventien bijkomen.

Een nieuw soort spraakkunst in veertien bladzijden

In zijn *Nederduitse spraakkunst voor eerstbeginnenden* (1814) ontwikkelde Anslin de ‘logische ontleding onzer denkbeelden’. Maar deze inleiding op de behandeling van de tien woordsoorten van slechts veertien bladzijden bleek al gauw te beknopt te zijn. Het was per slot van rekening een nieuw vakonderdeel. In meer uitgewerkte vorm (36 bladzijden) verscheen deze inleiding daarom later als afzonderlijk werkje onder de titel *Aanleiding tot de Nederduitse spraakkunst* (Anslin, 1820). De auteur lichtte dat later als volgt toe:

Dat eene Logische ontleding onzer voorstellen de ware grond is om het taalonderwijs tevens tot eene oefening des verstands te maken, en den kinderen de beste aanleiding geeft om hunne

Nicolaas Anslin, 1850. Beeldbank Regionaal Archief Alkmaar

NICOLAAS ANSLIJN: MEER DAN DE AUTEUR VAN DE BRAVE HENDRIK

De in Leiden geboren Nicolaas Anslin Nz. (1777–1838) was hoofdonderwijzer op een armenschool (lagere school met gratis onderwijs) in Haarlem. Hij zou deze betrekking twaalf jaar vervullen. Vanaf 1819 werd Anslin vanwege gezondheidsproblemen huisonderwijzer, eerst in Haarlem, vervolgens in Alkmaar tot zijn dood. Hij schreef talloze lesboeken, didactische handleidingen en artikelen over het onderwijs. Grote bekendheid kreeg hij met zijn 32 pagina's tellende *De brave hendrik: Een leesboekje voor jonge kinderen*, dat in 1810 verscheen en tot 1877 zestig keer werd herdrukt. In 1810 verscheen ook *De brave Maria*, dat tot 1872 'slechts' 28 drukken beleefde. Nicolaas Anslin was ook degene die in 1814 de invoering van het redkundig ontlede als schoolvak mogelijk maakte met zijn *Nederduitse spraakkunst voor eerstbeginnenden*.

gedachten geregeld uit te drukken, is eene waarheid, die genoegzaam door de ondervinding bevestigd wordt. Reeds in het jaar 1814, trachtte ik door de uitgave eener Nederduitse Spraakkunst, op bovengenoemde beginselen gegrond, aanleiding tot een verbeterd onderwijs in de Nederduitse taal aan de jeugd te geven, en ik heb het genoeg deze poging met de volkomene goedkeuring bekroond te zien van elk, die zich de moeite heeft willen geven om de voorgestelde beginselen te toetsen en toe te passen. De beknoptheid echter, die ik bij het vervaardigen van bovengenoemde spraakkunst in het oog heb moeten houden, en vooral ten aanzien van het eerste gedeelte van dezelve, heeft velen wellicht eenige moeilijkheid veroorzaakt om deze denkbeelden voor kinderen behoorlijk te ontwikkelen. (Anslin, 1833, p. 21–22)

In het 'Voorberigt' bij de *Nederduitse spraakkunst voor eerstbeginnenden* stelde Anslin dat hij de redkundige ontleding der voorstellen als het 'onfeilbaarste middel' beschouwde om het taalonderwijs tot een oefening voor het verstand te maken (Anslin, 1814, p. IV). De 'redkundige ontleding der voorstellen', de analyse van zinnen opgevat als logische oordelen, is in triviale termen te beschouwen als een combinatie van dialectica en grammatica, en wel in deze volgorde. Hier volgt een karakteristiek fragment van logische analyse.

Wil de mensch zijne gedachten door woorden aan anderen mededeelen; of liever: wil hij zijn oordeel door woorden uitdrukken, dan moet hij: 1. *datgene noemen, waaraan hij gedacht heeft*; 2. *iets daarvan zeggen*, en 3. *dit beide zamen binden*. b.v.

*De aarde is rond,
De azijn is zuur, enz.*

Hier zijn *aarde* en *azijn* hetgene, waaraan men gedacht heeft, *rond* en *zuur* is hetgene, wat daarvan gezegd wordt, en het woordje *is* dient, om in elk voorstel het eene begrip met het andere te verbinden. Elk voorstel bestaat dus ten minste uit drie woorden, gelijk uit het bovengezegde blijkt. (Anslin, 1814, p. 5)

Het zou nog ruim veertig jaar duren voordat de redkundige ontleding onderdeel werd van het lesprogramma van het lager onderwijs en het uitgebreid lager onderwijs.

Discussie

Van der Horst (2013) ziet als de grote lijn in de geschiedenis van de taalwetenschap het feit dat woordsoortengrammatica's werden opgevolgd door zinsdelengrammatica's. Het zinsdeelbegrip dook in de achttiende eeuw in Frankrijk op. In Nederland gebeurde dat tweehonderd jaar geleden, toen het Latijn als synthetische taal (woordtaal), in ieder geval in het onderwijs, werd vervangen door het Nederlands als analytische taal (zinsdelentaal). Het resulteerde in een ruimere kijk op de schoolgrammatica, waarbij geprofiteerd kon worden van de twee triviumvakken die zich met zinnen bezighielden: logica en retorica. Om taalkundige (Nederlands als analytische taal) en didactische redenen (denken als voorbereiding op schrijven) was het beroep op het logisch analyseren van zinnen een adequate uitbreiding. Wel ontstonden door die triviale herkomst ook twee problemen: enerzijds de verstrengeling van grammaticale en logische categorieën, anderzijds de koppeling met taalvaardigheid. Dit geeft tot op de dag van vandaag aanleiding tot discussie en onbegrip. Anslin zou hebben beaamd dat zodra de redkundige ontleding is verworpen tot het leren toepassen van trucjes, we weer terug bij af zijn. Enige kennis van de historische achtergrond kan tot dat inzicht leiden. ■

Hans Hulshof is taalkundige en emeritus hoogleraar Didactiek van het Nederlands, in het bijzonder in het voortgezet onderwijs, aan de Universiteit Leiden.

LITERATUUR

- Anslin, N. (1808). *Aanleiding ter vervaardiging van schriftelijke opstellen, welke in het dagelijksche leven voorkomen, inzonderheid geschikt ten dienste van schoolonderwijzers, gevolgd naar de derde Hoogduitse uitgave van J.C. Dolz*. Leiden: D. du Mortier en Zoon. <<http://schoolmuseum.uba.uva.nl>>
- Anslin, N. (1814). *Nederduitse spraakkunst voor eerstbeginnenden*. Leiden: D. du Mortier en Zoon. <www.dbnl.org>
- Anslin, N. (1820). *Aanleiding tot de Nederduitse spraakkunst voor eerstbeginnenden*. Leiden: D. du Mortier en Zoon. <www.geheugenvannederland.nl> en <www.talenexpo.nl>
- Anslin, N. (1833). *Voor schoolonderwijzers: Een nieuwe bijdrage tot het verbeterd onderwijs*. Leiden: D. du Mortier en Zoon. <<http://books.google.nl>>
- Caron, W.J.H. (1967). Wat is een lijdend voorwerp? *Forum der Letteren*, 8(1), 1–12. <www.dbnl.org>
- Elffers, E. (2013). De zin als bouwwerk: een 19e-eeuws project. In Th. Janssen & T. van Strien (Red.), *Neerlandistiek in beeld* (pp. 37–46). Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU/Nodus Publikationen. <<http://dare.uva.nl/document/495560>>
- Horst, J. van der. (2013). *Taal op drift: Lange-termijnontwikkelingen in taal en samenleving*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Noordegraaf, J. (1985). *Norm, geest en geschiedenis: Nederlandse taalkunde en de negentiende eeuw* (Dissertatie). Dordrecht: Foris. <<http://dare2.uvu.vu.nl>>
- Ruysendaal, E. (1991). *Letterkonst: Het klassieke grammaticamodel en de oudste Nederlandse grammatica's* (Dissertatie). Amsterdam: VU Uitgeverij. <www.dbnl.org>